

Makaleler (Tema)

DIŞARI ÇIKMAK: ÖZELDEN KAMUSALA FEMİNİST BİR SAHA HİKÂYESİ

Selda Tuncer*

Özet

Bu makalenin ana konusu, kadınların kentsel kamusal alanlardaki gündelik hayatlarına odaklanarak, mekân ve toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkilerin nasıl şekillendiği üzerine metodolojik bir tartışma yürütmektir. Toplumsal cinsiyet ilişkileri, mekânsal algılar ve deneyimlerle yakından ilişkilidir. Bu makalede amaçlanan, kent kamusal mekânlarının kadınlar tarafından nasıl algılanıp deneyimlendiği üzerine bir araştırmanın ne tür koşullara ve imkânlarla dayandığını ortaya çıkarmaktır. Böylece, toplumsal cinsiyet kavramının yanı sıra kamusal mekânı, araştırmanın odağına yerleştirmenin toplumsal ilişkileri anlamada bize sağlayacağı olanaklar tartışmaya açılmış olacaktır. Bu amaçla, Türkiye'nin başkenti Ankara örneğinde, kadınların kent kamusal mekânlarına erişimlerini ve bu mekânları kullanımlarını incelemek üzere yürütülen saha araştırmasında yararlanılan yöntemler ve uygulamalar ele alınmıştır. Makale kapsamında, araştırmacının saha çalışmasındaki deneyimlerine dayanarak, kamusal mekânın kadınların deneyimi aracılığıyla nasıl çalışılabileceği sorusuna cevap vermeye çalışılacaktır. Çalışmanın açığa çıkarmak istediği temel mesele, kamusal mekân üzerine inceleme yapmanın kendine özgü ne tür özelliklere sahip olduğu ve araştırma öznesi kadın olduğunda yöntemsel açıdan ne gibi özgüllüklerin ortaya çıktığıdır.

Anahtar Terimler

kamusal mekân, toplumsal cinsiyet, gündelik hayat, feminist yöntem, saha çalışması.

* Yrd. Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü., sel.selda@gmail.com

Makalenin Geliş Tarihi: 30/09/2015 Makalenin Kabul Tarihi: 04/12/2015

GOING OUT: A FEMINIST FIELD STORY FROM PRIVATE TO PUBLIC

Abstract

The central concern of this study is to conduct a methodological discussion on the interrelationship between space and gender, focusing on everyday lives of women in the urban public space. Gender relations are closely connected to spatial perceptions and experiences. This article aims to reveal the conditions and possibilities of researching on how women perceive and experience urban public spaces. In this way, it will open up a discussion on the potentialities of taking the concepts of gender and space as the central foci of research for understanding social relations. By this purpose, through the example of Turkey's capital city of Ankara, it deals with the methods and practices applied in the field research, which has been conducted to analyse women's access to the urban public spaces and their use of these spaces. Within the scope of the article, based on the field experiences of the researcher, it is attempted to answer the question of how public space can be examined through women's experiences. The major concern to be explored is the distinctive features of examining public space and the sorts of specificities that emerge methodologically, when the particular focus is on women as the research subject.

Key Terms

public space, gender, everyday life, feminist methodology, fieldwork.

Giriş

Tarihsel olarak kadınların kamusal alanla daima gerilimli bir ilişkisi olmuştur. Yüzyıllar boyunca kadın ve sokak ikiliği olumsuz çağrışımlarla çevrelenmiş ve dışarıya çıkan kadın toplumun düzenine karşı önemli bir tehdit olarak algılanmıştır. Bunun kökeninde, toplumsal rollerin cinsiyete göre inşa edilmesi ve kamusal ile özel alanların buna göre düzenlenmesi yatar. Modern toplumsal hayatın organizasyonunun temelini oluşturan özel-kamusal ayrımı, kadın ve mekân etkileşiminin en belirgin biçimde somutlaştığı alanlardan birisidir. Bu ayrım, özellikle de kentsel ölçekte ele alındığı zaman, kadınların kentteki davranışlarını, pratiklerini ve aynı zamanda hareket alanlarının sosyo-mekânsal sınırlılıklarını açıklamaya imkân veren bir çerçeve sunar.

Kamusal ve özel alan arasındaki sınırlar sabit olmayıp toplumsal aktörlerin kullanımıyla gündelik yaşam içinde sürekli değişime uğrayıp yeniden tanımlanırlar. Bu nedenle, söz konusu keskin ikiliklerin ve sınırların birbiriyle karşılıklı ilişki içinde üretildiğini düşünmek gerekir. Ancak bu şekilde kadın ve kamusal mekân arasındaki ilişki üzerine kapsayıcı çözümler yapmak mümkün olabilir. Tam da bu sebepten, araştırmanın öznesi kadınlar olduğunda kamusal mekânı çalışmak daha çetrefilli bir hale geldiği için, özel ve kamusal arasındaki anlaşılması güç ve belirsiz sınırların irdelenmesi elzem hale gelmektedir. Özel hayat ve kamusal deneyim, pratikte pek çok şekilde karşılıklı olarak şekillendiği için, özel hayatın kamusal deneyimin oluşmasında kaçınılmaz bir etkisi bulunmaktadır. Dolayısıyla, kadınların kamusal deneyimlerini incelerken özel alanda sürdürdükleri hayatla ilişki kurmadan yapılacak her türlü çalışma büyük ölçüde eksik ve yanıltıcı olacaktır. Buradan yola çıkarak, bu makalede, saha deneyimlerim ışığında, kamusal alanın özel alanla ayrılmaz ilişkisinin sahada ne şekillerde tezahür ettiğini ortaya çıkarmayı amaçlamaktayım.

Kadınların kamusal alanla ilişkisi, kendine özgü modernleşme deneyimine sahip Batı dışı toplumlarda daha da önem kazanır. Çünkü modernleşme projesinin Batılı olmayan bağlamda çok farklı şekiller aldığı gözlemlenmektedir. Türkiye örneğinde de, kadınların erkeklerle eşit düzeyde kamusal yaşama katılma biçimleri modernleşme deneyiminin yapıtaşlarından birini oluşturur. Kadının toplum içindeki konumu ve cinsiyetler arası ilişkiler, Tanzimat dönemindeki ilk modernleşme çabalarıyla birlikte, özellikle Batılılaşma eğilimi çerçevesinde, önemli tartışma konularından biri olmuştur. Cumhuriyet döneminde ise laik ulus-devlete geçilmesiyle birlikte kadınlar Batılılaşma'nın sembolü ve medeniyetin taşıyıcıları haline gelmişlerdir. Türk modernleşmesinde başat bir konuma sahip olan bu konu şüphesiz akademik alanda da büyük ilgi görmüş ve Türkiye sosyal bilim yazınında kadının toplumdaki yeri ve kamusal alana katılma biçimleri üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır (Tekeli, 1982;

Özbay, 1995; 1982; Kandiyoti, 1982; Arat 1989; Göle, 1991; Saktanber, 1995). Fakat bu çalışmaların büyük çoğunluğu toplumsal cinsiyet ilişkilerinin sosyo-ekonomik ve politik boyutuna referans vermiştir. Buna karşın, sosyo-mekânsal boyutunu ele alan çalışmalar henüz yeterince akademik yazında yer almamaktadır. Kadınların kamusal alana siyasal olarak katılımı ve bu alandaki görünürlüklerine odaklanılırken, kadınların günlük hayatlarında evden ne koşullarda çıkarak kamusal mekânlara eriştikleri ve bu mekânları nasıl deneyimledikleri çoğunlukla ihmal edilmiştir. Ancak yine de, son yıllarda bu konulara ilginin giderek arttığını ve bu yönde çalışmaların niceliksel olarak artış gösterdiğini gözden kaçırmamak gerekir.¹ Bu makalede, kadınların kamusal mekânla ilişkileri üzerine derinlikli bir analiz geliştirmek için ne tür bir araştırma yapılması gerektiği sorusu üzerine odaklanacağım. Doktora çalışmam sırasında yürüttüğüm saha araştırması deneyimlerime dayanarak, kadınların gündelik kamusal mekân deneyimlerine ilişkin bir incelemenin ne tür özgüllükler taşıyacağını ele alacağım. Böylelikle, saha deneyimlerime dayanarak, kadınlar ve kamusal mekân arasındaki gerilimli ilişkiyi, kadınların gündelik hayatındaki farklı kamusal/lık ve özel/lik şekillerinin araştırma sahasındaki tezahürlerinin izini sürerek, ortaya çıkarmaya çalışacağım.

¹ Bu alanda, kadınların kamusal alanla ilişkisini, mekânsal ve gündelik hayat deneyimlerini öne çıkararak tarihsel bir yaklaşımla ele alan Elif Ekin Akşit'in çalışmaları önemli bir yer tutmaktadır: Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kamusal Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları. *SBF Dergisi* 64 (1), (2009), 1-21; Kadınların Hamamı ve Dönüşümü. Ayten Alkan (Der.), içinde, *Cins Cins Mekan* (İstanbul: Varlık, 2009); Osmanlı İmparatorluğunda Kızların Eğitimi ve Özel Alan Kamusal Alan Dinamikleri. Cemil Öztürk (Der.), içinde, *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Kitabı* (Ankara: Pegem Akademi, 2011), 157-166. Ayrıca, kentsel alan ölçeğinde mekân ve toplumsal cinsiyet ilişkisine odaklanan Funda Şenol Cantek ve Ayten Alkan'n çalışmaları bu alanda önemli bir boşluğu doldurmaktadır: Cantek, F. Ş., Ulutaş, Ç. Ü. ve Çakmak, Ş. (2014). Evin İçindeki Sokak, Sokağın İçindeki Ev: Kamusal ile Özel 'ara'sında Kalanlar. Funda Şenol Cantek (Der.), içinde, *Kenarın Kitabı: Ara'da Kalmak, Çeperde Yaşamak*. İstanbul: İletişim; Alkan, A. (2005). *Yerel Yönetimler ve Cinsiyet*. Ankara: Dipnot.

Kadınların Kamusal Mekân Deneyimlerini İncelemek

Kavramlar Üzerine Düşünmek: Kamusal Alan ve Kamusal Mekân

Saha araştırmasını anlatmaya geçmeden önce kamusal mekân kavramının tanımı ve kapsamına ilişkin muğlaklıkları gidermek ve makale kapsamında nasıl kullanıldığını açıkça ortaya koymak için bazı önemli noktaları açıklamak yerinde olacaktır. Bilindiği üzere, “kamusal” (*public*) teriminin kullanıldığı bağlama göre çok sayıda farklı fakat birbiriyle ilişkili anlamı bulunmaktadır. Ancak bu anlamların çoğu doğrudan mekânla ilişkili olmayıp devletten ve evin özel alanından ayrı olarak tanımlanan etkinlik ve etkileşim biçimlerine işaret eder. Bu anlamda, hâkim olan vurgu “devlet ve ekonomiden ayrı ve çoğu zaman bunlara eleştirel duran politik bir alan” anlamında kullanılan “kamusal alan” (*public sphere*) kavramı üzerinde yoğunlaşmıştır (Duncan, 1996, s. 130). Bu çalışmanın ana odağını ise söz konusu politik katılım ve deneyim alanının vurgulandığı “kamusal alan” kavramındansa literatürde, özellikle de Türkiye akademik çalışmalarında daha az yer kaplayan “kamusal mekân” oluşturmaktadır. Şüphesiz bu, iki terim arasında, kamusal alan kavramının kapsayıcı ve özellikli yapısına istinaden, var olan bağlantıları görmezden gelmek anlamına gelmez. Burada, bu kavramların Türkçe diline çevrisinde karşılaşılan handikaplardan da bahsetmek gerekmekte; çünkü bahsi geçen bu ayrımın tam olarak Türkçede karşılığı, en azından yaygın kullanımda, bulunmamaktadır. Genellikle İngilizcede kullanılan *public sphere* ve *public space* kavramlarının ikisinin de kamusal alan olarak çevrildiğini görmekteyiz. Çalışma kapsamında kamusal mekân terimini kullanmamın nedenlerinin başında bu ayrıma dikkat çekmek istemem ve aynı zamanda bugüne dek yeterince üzerinde durulmamış olan kamusal/lık deneyiminin daha gündelik, daha sıradan kullanımlarını ortaya çıkarmayı amaçlamam gelmektedir. Bu bağlamda, kamusal ve özel arasındaki tarihsel ve toplumsal ilişkiye referans vermek istediğimde “kamusal alan” kavramını kullanırken, kadınların gündelik deneyimlerinden söz ederken “kamusal mekân”

kavramını kullanmayı tercih ettim. Bu tanımlamada şüphesiz kamusal mekân kavramını, fiziksel bir mekândan çok Henri Lefebvre'in (1991b [1974], s. 26) öne sürdüğü gibi "toplumsal bir ürün" ve/ya toplumsal ve mekânsal algı ve pratiklerimizi şekillendiren "karmaşık toplumsal bir inşa" anlamında kullanıyorum. Ayrıca, altını çizmemiz gerekir ki, kamusal mekân deneyimini incelerken araştırmanın öznesi kadın olduğunda, örneklerle açıklayacağım üzere, çok daha geniş anlamda düşünmemiz gerekir; çünkü kadınların 'kamusal'la ilişkisi onların çoğunlukla dış dünyayla etkileşimi anlamına gelir. Yani, bir kadının kamusal mekân deneyimi daha evden dışarıya ilk adımını attığı andan itibaren başlar ve bu nedenle bu konuda yapılacak bir araştırmanın bunu gözden kaçırmaması gerekir.²

Bu çalışmaya ilk başladığımda ilgi alanım genel olarak kadınlar ve mekân arasındaki ilişkilerdi ama bu ilgi zamanla kadınların kamusal mekânı kent bağlamında nasıl deneyimlediklerini anlama yönünde bir arayışa dönüştü. Kadınların, benim de o sıralarda yaşamakta olduğum Ankara kentindeki kamusal mekânlar ve kamusal hayatla nasıl ilişki kurduğunu keşfetmenin bir yolunu bulmaya çalışırken, bunun en uygun yolunun güçlü bir tarihî perspektife dayanan kapsamlı bir araştırmayla mümkün olabileceğine karar verdim. Bu amaçla, bu karmaşık ve çok yönlü konuyu irdelemek için uygun bir araştırma modeli ve Türkiye bağlamında uygulanabilir farklı senaryolar araştırmaya koyuldum. Kent sosyolojisi ve antropoloji literatüründe karşıma çıkan yabancı kaynaklı ampirik çalışmaların çoğunda, kadınların kamusal mekân kullanımını incelemek için ya etnografik bir yaklaşım ya da yazılı tarihi kaynakların kullanılması benimsenmişti. Etnografik çalışmaların çoğunda belirli kamusal mekânlar seçilerek, hem söz konusu alanların tasarım ve inşa süreci analiz edilmiş hem de o alanları kullanan ve deneyimleyen insanlar, gözlem ve görüşmeler yapılarak incelenmişti.³ Bu

² Selda Tuncer, "Going Public: Women's Experience of Everyday Urban Public Space in Ankara Across Generations Between 1950-1980", Yayımlanmamış Doktora Tezi (Ankara: Middle East Technical University, 2014).

³ Bu çalışmalara en iyi örneklerden biri Setha Low'un Latin Amerika'da plazalar üzerine yaptığı kapsamlı antropolojik araştırması verilebilir. Bkz. Low (2000). *On the Plaza*. Austin: University of Texas.

araştırmaların bir kısmında ise incelenen kamusal mekânların tarihsel oluşumunun kavranması için edebi eser, biyografi, günlük ve adabı muaşeret kitabı gibi kaynakların ve resmi veya kişisel fotoğraflar gibi görsel malzemelerin analizinden de faydalanılmıştı.⁴ Bunlardan bahsetmemin temel nedeni, benzer bir çalışmayı Türkiye bağlamında yapmak için izleyeceğim araştırma yöntemini seçmemde, daha doğrusu neyi seçmemem gerektiğini anlamamda, oldukça etkili olmalarıdır. Türkiye’de bu konuda araştırma yapmak için Ankara’daki kolektif hafızayla yakından ilişkili bazı kamusal mekânlara yoğunlaşarak kültür ve mekânın toplumsal cinsiyet ilişkileri açısından nasıl etkileşim halinde olduklarını araştırabileceğimi düşündüm. Ama kısa zamanda bu yöntemin yapmak istediğim çalışma ve bu çalışmanın uygulamaya dökülmesi açısından bazı önemli kısıtlamalarının olduğu açığa çıktı. Öncelikle, etnografik bir araştırmaya dayanan böylesi bir sosyo-mekânsal analizin çıkış noktası kaçınılmaz olarak günümüze ilişkin bir deneyim olacaktı. Eğer bu, uzun tarihsel süreçlerin araştırılmasında kullanılacaksa da ya yukarıda bahsettiğim tarihsel malzemelerle desteklenmesi gerekecek ya da uzun vadeli bir çalışma yürütmeyi zorunlu kılacaktı. Yapmış olduğum bu çalışmanın, araştırmayı yürüttüğüm dönemde, mekânsal ve zamansal kısıtlılıklarından dolayı bu alternatiflerin her biri de kendine özgü pratik zorluklar barındırdığı için ikisini de kullanmak istemedim. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Türkiye’de, özellikle de Ankara özelinde, kadınların kent hayatındaki ve kamusal hayattaki öznel deneyimlerini yansıtan tarihsel kaynakların epey sınırlı olmasıydı. Türkiye’de kadınlara ait yazılı kayıtlar, gelişmiş modernleşme deneyimlerine sahip Batı kültürlerine nazaran daha geç ve yavaş gelişmiştir. Bunun yanı sıra eski dönemlere ait biyografi veya günlük gibi az sayıdaki yazılı belge de üst sınıf ailelerin kadınlarının veya istisnai hayat hikâyelerine sahip kadınların elinden

⁴ Jessica Ellen Sewel’in çok çeşitli tarihi kaynaklara dayanarak yaptığı araştırması bu alandaki en iyi çalışmalardan biridir. Bkz. Sewel (2010). *Women and the Everyday City: Public Space in San Francisco, 1890-1915*. Minnesota: University of Minnesota.

çıkıştır.⁵ Dolayısıyla yapmayı planladığım çalışma, sıradan kadınların günlük yaşam deneyimlerine yoğunlaşmak olduğu için bu tür kaynakların bana çok da yardımı dokunmayacaktı.

Ankara'nın kentsel gelişimi ve kentteki kamusal mekânların hızlı dönüşümü de araştırma tasarımıyla ilgili fikirlerimin değişmesinde etkili oldu. Ankara'nın kentsel mekânında meydana gelen büyük değişimler sebebiyle, kent sakinlerinin kolektif hafızasında yer etmiş belli bir kamusal mekâna dayanarak kadınların kamusal deneyimlerinin izini sürmek çok da mümkün değildi. Kentin tarihsel gelişimine baktığımızda, ilk yıllarda kurulan kamusal mekânların ve yapıların çoğu, zaman içinde kaybolmuş veya tahribatı özellikle seksenli yıllarda başlayarak büyük ölçüde tanınmayacak alanlara dönüşmüştür (Altaban, 1998, s. 56). Kentsel halk kültürünü geliştirmek için Cumhuriyet döneminde kurulan park ve bahçeler gibi dinlence alanları da sonraki dönemlerde başka kullanımlar için küçültülmüş ya da yeni düzenlemelerle tahrip edilmiştir.⁶ Dolayısıyla, bu araştırma süresinde çok daha derinden anlamış olduğum, böylesine hızlı bir değişim geçirerek, korunmaktan ziyade yıkılmaya maruz kalmış bir kentte etnografik bir saha çalışması veya etno-tarihsel bir araştırma yapmak çok da anlamlı olmayacaktı. Böylelikle, kamusal mekânla kadınlar arasındaki ilişkiyi incelemek için başka bir araştırma stratejisi geliştirmem gerektiği gerçeğiyle baş başa kaldım.

Pek çok soru, tereddüt ve kafa karışıklığıyla dolu bu sürecin, yapmak istediğim araştırmanın kendisini çok daha büyük bir problemin parçası olarak ortaya koyması bakımından çok önemli olduğunu belirtmeliyim. Tüm bu sorular ve kafa karışıklıkları,

⁵ Bu konuda bazı öne çıkan örnekler için bkz. Adıvar, Halide Edip (2007), *Türkün Ateşle İmtihanı*. İstanbul: Can Yayınları; Çalışlar, İpek (2010). *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*. İstanbul: Everest; Sertel, Sabiha (1969). *Roman Gibi*. İstanbul: Ant; Sertel, Yıldız (1994). *Annem: Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları; Behromas, Liz (2008) *Suat Derviş*. İstanbul: Remzi Kitabevi; Barbarosoğlu, Fatma Karabıyık (2010). *Uzak Ülke: Fatma Aliye*. İstanbul: Profil.

⁶ Ankara'nın en önde gelen şehir merkezlerinden biri olan Kızılay'daki kamusal mekânların başka kullanımlar için çeşitli amaçlarla tahrip edilmesi ve küçültülmesine ilişkin bkz. Bülent Batuman (2002). Cumhuriyet'in Kamusal Mekânı Olarak Kızılay Meydanı. Güven Arif Sargın (Der.), içinde, *Ankara'nın Kamusal Yüzleri*. İstanbul: İletişim.

araştırma sorusunun nasıl analiz edileceğiyle beraber aslında araştırma sorusunun ne olduğunu da açıklığa kavuşturmakla ilgiliydi. Pek çok yan yollara saptıktan sonra, kadınların kamusal mekân deneyimine dair beni asıl ilgilendiren şeyin, belli başlı kamusal mekânların sosyo-mekânsal analizinin ötesine geçen çok daha derin bir soru olduğunu farkına vardım. Bu durum aynı zamanda toplumsal cinsiyet ve kamusal mekânın sosyo-tarihsel analizinin neleri kapsayabileceğine dair anlayışımı yeniden sorgulamama neden oldu. Bu noktada, bakış açımı değiştirip belli bir kamusal mekân yerine kadınların hayat hikâyelerini ve deneyimlerini araştırmanın çok daha yerinde olacağına karar verdim. Çünkü asıl ortaya çıkarmak istediğim, en derinde, kadınların dışarıyla ilişkisi, yani evden dışarıya nasıl çıktıkları sorusu etrafında şekillenmişti. Bu tür bir araştırma, kadınları toplumsal aktörler olarak kabul ederek onların kamusal hayata dair anlatımlarına, en kapsayıcı anlamıyla evin dışındaki kamusal dünyayı nasıl algılayıp onunla nasıl etkileşime girdiklerine ve aynı zamanda bir o kadar önemli olan, kendi deneyimlerini nasıl yorumlayıp anlattıklarına yoğunlaşmayı gerektirmekteydi. Bu bağlamda, kadınların kamusal mekânlarla ilişkisine dair ilgim, kadınların kamusal hayata nasıl katıldığını, daha da basit şekilde ifade edecek olursam, günlük hayatta dışarıya nasıl çıktıklarını ve ev dışında kamusal mekânları nasıl deneyimlediklerini araştıran bir çalışma yapmamla sonuçlandı. Özellikle tarihsel bir perspektiften kapsayıcı bir çalışma yapmayı amaçladım çünkü kadınların kamusal mekânla ilişkilerini incelemede can alıcı bir yere sahip olan özel/kamusal ikiliğini anlamak ancak bu şekilde mümkün olabilirdi. Bondi ve Domosh'un (1998, s. 270) öne sürdüğü üzere, tarihsel analiz bu terimlerin geçmişte belli dönemlerde nasıl ve niçin belirli şekillerde inşa edildiğini bilmemize olanak verir; bu kavrayış özel ve kamusal alanların günümüzdeki kuruluşlarını anlamamıza da yardımcı olmaktadır. Buradan yola çıkarak, tarihsel bir analiz geliştirmek için çalışmamda iki kuşaktan kadınların kamusal mekân deneyimlerine ilişkin anlatılarına odaklandım. Görüşülen kadınların çoğunluğu, 1950

ve 1980 yıllarını kapsayan bir dönemde Türkiye'nin başkenti Ankara'da yaşamış, birbirini takip eden kuşaklardan geliyordu. İlk kuşaktaki kadınlar 1930'lu ve 1940'lı yıllarda doğmuşken, ikinci kuşak kadınların doğum tarihleri 1950'li ve 1960'lı yıllara tekabül ediyordu. Örnekleme bu şekilde oluşturmak, her kuşaktan kadınların gençliklerini incelemeyi planladığım zaman diliminde geçirmiş olmasını sağladı. Kuşak çalışması yürütmek, bana bir yandan bu konuda nesiller boyu aktarılan tarihsel devamlılığın izlerini sürme imkânı verirken diğer yandan Ankara'daki kent yaşamı ve kültürünün dönüşümünü kadınların deneyimleri aracılığıyla inceleme fırsatı sundu. Farklı kuşaktan kadınlarla görüşmek, yaptığım çalışmanın ana odaklarından bir olmakla beraber, kuşak çalışması kendi başına ayrı bir makale konusu olacak şekilde ayrıntılı irdelemeleri gerektirdiği için burada detaylarına girilmeyecektir.

Sahayla Karşılaşmak: Kamusal Deneyimler, Özel Hikâyeler ve Müphem Sınırlar

Çalışmamda, kadınların kentsel kamusal mekânlara erişimini ve onları deneyimlemesini ayrıntılı biçimde incelemek için niteliksel araştırma yöntemlerini kullandım. Bu yöntem seçiminde, kamusal mekânı kullanıcıların kendi görüşleri ve anlamlandırmaları açısından tanımlamamın büyük etkisi oldu; ki böylece günlük hayatı devam ettiren süreçleri ve ilişkileri kadınların bakış açısından derinlemesine bir şekilde ortaya çıkarma imkânı bulabildim. Gözlemler ve yarı yapılandırılmış görüşmelerin yanı sıra görüştüğüm kadınların kişisel ve aile fotoğrafları ile incelediğim dönemi anlatan anı ve biyografiler de analiz edeceğim ampirik verilerin arasında yer aldı. Yine de, bu araştırmanın merkezini kadınlarla özel alanda, çoğunlukla da evlerinde gerçekleştirilen derinlemesine görüşmelerin oluşturduğunu belirtmekte fayda var. Kentsel kamusal mekânların kadınlar tarafından nasıl deneyimlendiğini anlamak için Ankara'nın kentsel alan ve kültür oluşumunda toplumsal tarihin izlerini yansıtan üç eski geleneksel orta-sınıf semtinde iki farklı kuşak grubundan kadınlarla derinlemesine görüşmeler yaptım. *Cebeci*, *Küçükcesat* ve *Aşağı Ayrıncı* olarak seçtiğim bu semtler, Ulus ve Kızılay gibi şehir

merkezlerinin etrafında gelişmiş olan ve hâlâ mahalle karakterini belli ölçüde koruyarak sosyo-ekonomik açıdan orta düzeyde mütevazı bir hayat sürülen yerleşim alanları olarak nitelenebilir.

Bu bölümde, saha araştırması deneyimlerim esnasında ortaya çıkan kayda değer öneme sahip bazı meselelere değinmek istiyorum. Benim için bu araştırmanın en zorlayıcı yönleri, temel olarak iki soru etrafında şekillendi. Bunlardan ilki, iç içe geçmiş toplumsallık ve mekânsallık konularını ele alacak şekilde kamusal mekânı nasıl araştırabiliriz sorusuyken diğeri ise, özellikle kamusal/lık kavramının tanımlanması zor karakteri ve kadınlarla kamusal mekân arasındaki gerilimli ilişkiyi düşündüğümüzde, kamusal mekân kavramının pratikte nasıl işlevselleştirilebileceği sorusuydu. Önceki bölümde de belirttiğim gibi, konu kadınlar olduğunda kamusal mekânı çalışmak, kadınların 'dışarı'yla toplumsal olarak gerilimli bir ilişkisi olmasından kaynaklı daha çetrefilli bir hale geldiği için, özel ve kamusal arasındaki anlaşılması güç, muğlâk sınırları irdelemek çok önemli hale gelmektedir. Buradan yola çıkarak, makalenin bu bölümünde, kadınların kamusal mekânla ilişkilerine kendi özgünlükleri içinde yaklaşmak gerektiğine dikkat çekerek, saha araştırması boyunca "kamusal mekân" teriminin değişken ve cinsiyetlendirilmiş doğasını inceleyerek bu konuyu gözler önüne sermeye çalışacağım. Böylece, sahadaki deneyimlerim ışığında, gündelik hayatta özel/lik ve kamusal/lık eyleme biçimlerinin izlerini sürerek kadınların kamusal mekân deneyimleri üzerine bir incelemenin özgüllüklerini ortaya koymayı amaçlıyorum.

Tanımlanması Güç Bir Alan: Kadın Kamusalılığı

Mekânın cinsiyetle ilişkili olarak toplumsal kuruluşuna bakmak, kadın ve erkeklerin mekânları farklı şekillerde nasıl deneyimleyip anlamlandırdıklarını görmemize yardımcı olur. Bu tür bir yaklaşım, kamusal mekânların sadece gündelik kullanımına değil aynı zamanda kadınların hayatlarının çeşitli evreleri boyunca, evin dışında kalan dış dünya olarak tanımlayabileceğimiz kamusal mekânla nasıl ilişkilendirildiklerini de

incelemeyi gerektirir. Bu amaçla, kadınlar ve kamusal mekân arasındaki ilişkiye dair derinlikli bir analiz geliştirmek için, kadınlarla yapacağım görüşmeleri birbiriyle ilişkili iki konu dizisine dayanacak şekilde tasarladım. Bunlardan ilki, kadınların kentsel açık kamusal mekânlara erişimi ve onları kullanımına dair günlük deneyimlerine odaklanırken, ikinci soru dizisi sosyalizasyon ve yetiştirilme gibi süreçleri ortaya çıkaran belli hayat evreleri dolayısıyla kadınların yaşam öykü ve deneyimlerini ortaya çıkarmaya yönelikti. Bu konular, kaçınılmaz olarak araştırmaya katılan kadınlara kendi bireysel yaşam öyküleri ve deneyimleriyle ilgili çok çeşitli sorular sormayı gerektirdiği için, görüşmeleri yürütürken çeşitli sorunların ortaya çıkmasına neden oldu.

Öncelikli olarak, görüşme yaptığım kadınların araştırma konuma ve sorularına olan yaklaşımları, pek çok bakımdan üzerinde düşünmeye değer. Görüşmelerden önce veya bir görüşme yapmak için izin alırken, her alan çalışmasında yapılması gerektiği gibi, araştırma konusunu olabildiğince açık şekilde ortaya koymaya çalıştım. Bunun için görüşeceğim kadınlara; Ankara'daki kadınların yaşam deneyimleriyle, özellikle de kent yaşamına katılma biçimleriyle, eskiden kentin hangi bölgelerine gittikleriyle ve ev dışında ne tür etkinliklere katıldıklarıyla ilgilendiğimi söyledim. Gelgelelim, görüşmeler süresince kadınların kendilerini rahatsız hissedip, verdikleri cevaplarla ne yapacağımı sordukları veya neden böyle sorular sorduğumu merak ettikleri durumlarla sıklıkla karşılaştım. Özellikle de kadınların gündelik hayatlarında dışarıya nasıl çıktıklarına, aile hayatında bunun nasıl düzenlendiğine ilişkin sorular, görüşmecilerde soruları cevaplama isteksizliğinin yanında tam olarak ne araştırdığım konusunda da kafa karışıklığına sebep oluyordu. Genel olarak, görüşmeleri yarıda kesecek kadar gergin durumlar yaşanmadı,⁷ ama kadınların kişisel meselelere ve aile hayatına ilişkin

⁷ Saha çalışması sırasında sadece bir görüşme ilk on beş dakikada ciddi bir şekilde kesintiye uğradı. Görüşme yapacağım kadın, görünürde hiçbir sebep yokken birdenbire görüşmeyi durdurmak istedi, bu anlamda epey istisnai bir durumdu. Araştırmaya katılmak için istekli görünmesine rağmen konuşmaya başlarken gerildi. O ana kadar sadece çocukluğundan – o da genel hatlarıyla - bahsetmiş olması ilginç bir noktaydı ama görüşmeye devam etmek istemedi ve beni özel hayatını fazla deşmekle suçladı. Söz konusu kadın, yakın bir arkadaş veya akraba referansı olmadan görüşme ayarladığım az sayıdaki kadından biriydi; kendisiyle *Küçükkesat*'ta kadınlar için düzenlenen halka

sorular –ki onlara göre bunların araştırma konumuyla pek de bir ilgisi yoktu- konusunda hissettikleri sıkıntının benim çalışmam açısından çok önemli bir noktayı işaret ettiği kanısındayım. Çünkü burada söz konusu olan şey, temelde kamusal ve özel alanların iç içe geçmesi; diğer bir deyişle, özel hayat ve kamusal deneyim pratikte pek çok şekilde karşılıklı olarak şekillendiği için, özel hayatın kamusal deneyimin oluşmasındaki kaçınılmaz etkisidir. Bu açıdan, görüşmelerdeki kadınlara alakasız ve gereksiz gelen konular aslında onların evden dışarı çıkma ve kamusal hayata katılma deneyimlerinin tam merkezinde duruyordu. Kadınların bu çalışmanın kapsamı ve amacına dair sorularını cevaplarken, açıklamalarını mantıklı bulsalar bile bireysel yaşam öykülerini ve aile hayatlarını irdeleyen türden soruları beklemedikleri çok açıktı. Bu durum, sonraki bölümde saha araştırması sırasında karşılaştığım bir diğer olay üzerinden ayrıntılandıracağım üzere, kamusal/lık kavramının, özellikle de kadın kamusalının, ne kadar zor tarif edildiğini ve kamusalla özel arasındaki sınırları tanımlamanın ne kadar ikircikli ve geçişken olduğunu göstermektedir.

Özelle Kamusal Arasında: Özne Kadın Olunca

Kamusal ve özel alanlar arasındaki bu ilişkiselliğin, iki alanın da cinsiyetlendirilmiş bir yapı ve örgütlenmeye sahip olduğunu hesaba katarsak, özne kadın olduğunda daha da karmaşık bir hal aldığı önemle altını çizmek gerekir. Kadınlar ve kamusal alan arasında hassas ve tartışmalı ilişkinin bir diğer gereği de, özel hayatın, kadınların kamusal mekânlara erişiminde ve onu deneyimlemesinde belirleyici bir rolünün bulunmasıdır. Bu nedenle, kadınların kamusal deneyimlerini incelerken özel alanda sürdürdükleri hayatla ilişki kurmadan yapılacak her türlü çalışma büyük ölçüde eksik ve yanıltıcı olacaktır. Bu durumun, yani kamusal alanın özel alanla olan ayrılmaz ilişkisinin etkileri araştırmamı yürütürken sahada kendisini yoğun biçimde gösterdi.

açık bir atölyede tanışmıştım. Atölyeye, resim kursu katılımcılarından, aynı semtte yaşadığım biri tarafından davet edilmişim ama görünüşe göre bu aracı onun güvenini kazanmak için yeterli derecede etkili olamadı.

Örneğin, görüştüğüm kadınlarla kamusal mekân deneyimleri hakkında konuşmak kaçınılmaz olarak özel yaşamları hakkında konuşmayı da beraberinde getiriyordu; bu durumla araştırmam sırasında sıkça karşılaştım. Görüştüğüm kadınlar, gençlik dönemlerinde dışarı çıkmak ve ev dışında zaman harcamakla ilgili soru sorulduğunda, sıklıkla aile içinde maruz kaldıkları engellerden ve kısıtlamalardan ve bunları nasıl aşmaya çalıştıklarından bahsettiler. Manidar bir biçimde, kadınların çoğunun o dönemlerde yaşadıkları evden dışarı çıkmayla ilgili acı hatıraları vardı ve söz konusu olayları çok canlı bir şekilde, çoğunlukla üzülen, kızaran veya iç çekerek anlattılar. Bu hikâyeler; bazen ailelerin, özellikle babaların, katılmalarına izin vermediği okul gezilerinden bazen de bir kez bile giyilmeden yırtıp atılan mini eteklerden bahsediyordu. Örneğin, ilk kuşaktan görüştüğüm kadınlardan biri olan Aliye, eşinin ailesinden dolayı kızını okul gezilerine gönderememesini bir ukde olarak ifade etti:

Aliye: Nitekim ben... İçimde ukdedir çocuklarımı hiç bi okul gezisine yollayamadım

Ben: Niye?

Aliye: Müsaade etmezlerdi ki. Sadece benimle (*ilgili*) değildi ki. (...) Hep içimde ukde kalmıştır, sonradan da kızım üniversitedeyken falan Allahtan ikisi çok iyi anlaştılar, bi yere gitmek istedi mi (*erkek*) kardeşinle gittikten sonra git derdim.

Bu alıntıda Aliye'nin sözlerinden de anlaşıldığı üzere, kadınların dışarıyla ilişkisi yaşadığı engellenmeler sadece kendisini değil aynı zamanda kızlarını da bağlamaktadır. Çünkü kamusal alan deneyimine ilişkin makbul kadınlık normları, kadınların kızlarını da buna uygun yetiştirmesini gerektirmektedir. Aliye'nin örneğinde olduğu gibi, ukde ve benzeri üzüntü ifadeleri görüştüğüm kadınların anlatılarında sıklıkla yer aldı. Özellikle ikinci kuşaktan kadınların anlatılarında, bu ifadelere çoğunlukla kızgınlık ve şikâyet sözleri karışıyordu. Örneğin, Gülden'in 1970'li yıllarda

moda olan mini etekle ilgili aşağıdaki sözleri bu kuşaktaki birçok kadının ortak deneyimine karşılık geliyordu:

“ııı, abim çok kıskançtı. Yani çok kıskanç tutucu, ııı, bana, ııı bütün gençliğim boyunca kök söktürürdü. Öyle etekle, ben mini eteği çok severdim, mini eteği çok giymek isterdim. Mesela mini eteklerimi falan keserdi. Böyle gençliğimde kalan enn içime oturan şeyler bunlardır. Abimden dolayı” (Gülden, ikinci kuşak).

Gülden’in sözlerinde açıkça görüldüğü gibi kadınların kamusal mekân deneyimlerinde giyim ve bedensel görünüş önemli bir yer tutmaktadır. Kadınların dışarıda ne giydikleri, ne kadar makyaj yaptıkları ya da nasıl konuştukları her zaman problem olmuş ve çeşitli toplumsal mekanizmalar ve aktörler aracılığıyla kadın bedeni kontrol ve denetim altına alınmaya çalışılmıştır. Görüştüğüm kadınların çoğu, özellikle de gençlik yıllarında, dışarı çıkarken bu tür kısıtlamalarla uğraşmak zorunda kaldıklarını sıklıkla anlattılar. Bunlar, Gülden’in örneğinde olduğu gibi, kimi zaman hayal kırıklığı ve ukde olarak hatırlanan olaylarken, kimi zaman görüşmecilerin bunlarla dalga geçip şakaya vurdukları da oldu. Ayrıca, popüler bir filmi bir kız arkadaşla beraber izlemek veya erkek arkadaşla pastanede buluşmak için yapılmış küçük hile veya kaçamak hikâyeleri de vardı. Aşağıdaki farklı kuşaktan kadınların anlatılarından alınmış iki alıntı bu duruma örnek olarak verilebilir:

“Ya işte neden biz japone kolsuzuz ya, ablam da ben de öyle ablam biraz şeyi dekolteyi de severdi büyük ablam bıçak.. Makas kaçtı derdi hep dikerken dikişi (gülüyor). Açık severdi makas kaçtı derdi yani, pek korkulurdu o zaman” (Sevim, birinci kuşak).

“...Şöyle diyeyim ben size, şöyle çok acayip çok yalan söyledik. Ama beyaz yalanlar. (...) Mesela nasıl yapıyorduk. İşte Işıl’a gidiyorum, arkadaşşıma gidiyorum. Eğer annem ararsa tel ev telefonu, cep telefonu yok. O idare ediyordu. İşte Ela’ya gittik olacak bilmem ne şu olacak bu olacak (Esra, ikinci kuşak).

Görüşmelerim sonucunda edindiğim bu ve benzeri bulgular, kamusal mekân deneyimlerinin ahlak ve iffet gibi değerlerle ilişkilendirilmesi sonucu, kadınların dışarı çıkarken çok sayıda kadınlık normuyla baş etmek zorunda olduğunu göstermektedir. Ayrıca, özne kadın olduğu zaman, kamusalla özel arasındaki sınırların birbirinin içine nasıl daha fazla geçtiğine dair de önemli ipuçları vermektedir. Bu, aynı zamanda şu anlama da gelmektedir, kadının kamusal mekân deneyimi, esasen kendine saklamak isteyebileceği, ya da başkalarıyla, özellikle de tanımadıkları insanlarla paylaşmanın her zaman kolay veya hoş olmayacağı özel hikâyeleri de barındırır.⁸

Kanımcı, bu durum kamusal mekânı kadın deneyimleri yoluyla araştırmanın kendine özgü taraflarından biri olarak ortaya çıkar ve bunun izlerini araştırma kapsamında görüşülecek kadınları arayış sürecinde de görmek mümkündür. Saha çalışması öncesinde görüşmecilere ulaşmak için kartopu tekniğini uygulamayı planlıyordum ama açıkçası sahada bu pek işe yaramadı. Görüştüğüm kadınların neredeyse hiçbiri beni, tanıdığı başka kadınlara yönlendirmedi. Doğrusu, saha içinde bu derecede bir engellenmeyle karşılaşmayı hiç beklemiyordum. Genellikle görüşme sonunda veya bazen kadınlar kendiliğinden Ankara'da yaşayan arkadaşlarından ya da akrabalarından bahsettiklerinde, belli bir dönemde Ankara'da doğmuş ve belli semtlerde yaşamış kadınları bulmanın zorluğundan söz ederek tanıdıkları başka kadınlarla görüşmemin mümkün olup olmadığını soruyordum. Yardım etmek ister gibi görünmelerine, ricamı kabul etmelerine ve hatta konuyla ilgilenebilecek örnekler vermelerine rağmen hiçbiri söz verdiği durumun devamını getirmedi. Bunun en çok da yaşam öykülerini paylaşan kadınların, görüşme deneyimlerini kendilerine saklamak istemeleriyle, arkadaşlarıyla veya komşularıyla görüşmemi istememesiyle (istememeleriyle) ilgili olduğu kanısındayım. Özel hayatlarıyla ilgili çok sayıda hikâye

⁸ Bazı durumlarda kişinin daha önce hiç tanımadığı ve muhtemelen bir daha görmeyeceği biriyle kendi hayatı hakkında (özel hikâyeler de dahil olmak üzere) konuşması söz konusu olabilir. Bu yüzden, görüşmeler esnasında, söz konusu kadınlar daha önce kimseye anlatmadıkları en özel deneyimlerini de anlatmış olabilir. Şüphesiz bu, belli bir seviyede karşılıklı güven oluşturmayı gerektirir.

anlattıktan sonra bana yakınlarının iletişim bilgilerini verme fikrinin görüşmecileri rahatsız etmesi çok muhtemel. Beni başka kadınlara yollamakta tereddüt etmelerinde arkadaşlarının uzun ve ayrıntılı bir görüşmeden rahatsız olacağını düşünmelerinin de etkisi olmuş olabilir. Sonuç olarak, kartopu tekniğiyle bir yere varamayınca, araştırma için görüşeceğim kadınları uzun süredir Ankara'da yaşayan arkadaşlarım vasıtasıyla buldum; yani, görüştüğüm çoğu kadın, arkadaşlarımla aynı ailenin ferdi, onların akrabaları veya komşularıydı. Buna ek olarak, farklı sosyal ağlara erişmek amacıyla, daha önce müdahil olduğum kadın gruplarının e-posta listelerini kullandım ve bu sayede de birkaç görüşmeciye ulaşmayı başardım.

Ayrıca, bu noktada, kamusalla özel alan arasındaki çoklu ve değişken sınırların sosyo-mekânsal bağlama göre değişen çeşitli karmaşık yollarla kendini gösterdiğini de akılda tutmak gerekir. Bu söz konusu sosyo-mekânsal bağlam, özel alanda görünen kamusalığın farklı biçimlerini de içerir. Bu bağlamda, birkaç istisna dışında görüşmelerin çoğunun araştırmaya katılan kadınların evinde yapılmasının, kadınların kamusal mekânla ilişkisini anlamak açısından verimli bir zemin oluşturduğunu söyleyebilirim.⁹ En özel mekânın ev olduğunu düşünürsek, görüşmeleri evde yaparak onları kendi yaşam alanlarında ve daha da önemlisi kamusal bir niteliğe sahip olan görüşme etkinliği esnasında gözlemlene şansım oldu. Araştırmamın başında, kadınların kamusal deneyimlerini onlarla kendi özel alanlarında görüşerek çalışmanın iyi bir fikir olup olmadığından emin değildim çünkü bunun nasıl ve ne derecede işe yarayacağı konusunda şüphelerim vardı. Ancak, görüşmelere devam ettikçe, özellikle de kadınlara dışarı nasıl çıktıklarını ve kamusal hayata nasıl eriştiklerini sorarken bunun doğru bir seçim olduğunu fark ettim. Kadınlarla evde görüşerek eve olan bağlılıklarının ne derece güçlü olduğunu ve bu bağlılıkların dış dünya olarak

⁹ Birkaç görüşmeci kadın, beni iş yerinde veya kızının evinde karşıladı. İş yerinde gerçekleşen görüşmelerin bir tanesi bir butikte, diğeri ise seramik atölyesindeydi. İki durumda da kadınlarla neredeyse hiç rahatsız edilmeden yalnız olarak görüştim. Söz konusu görüşmelerdeki konuşma sırasında ciddi bir problemle karşılaşmamama rağmen, atmosferleri evde yapılan görüşmelere göre nispeten daha mesafeli ve resmiydi.

tanımlayabileceğimiz kamusal alanı deneyimleme yollarında onlara ne kadar etkisi olduğunu görmeme imkân sağladı. Görüştüğüm çoğu kadın, dışarıdaki kamusal hayatla engellenme, sınırlanma ve baskı dolayısıyla ilişkilenecek durumunda kaldığı için, yaşadıkları evin sınırları içinde kendilerine ait bir dünya kurarak ev alanıyla güçlü bir ilişki kurmuşlardı. Daha da önemlisi, kadınların evle kurdukları bağa ilişkin anlatılar, kendi yapmak istedikleriyle dışarıdan gelen baskı ve engellemelerin ne kadar iç içe geçtiğini gösteriyordu. Bu anlamda, birinci kuşak kadınlardan Saime'nin anlattıkları bu duruma çok iyi bir örnek oluşturur:

“Ben çok çıkmazdım. Bana öyle derlerdi senin nikâh evine kıyılmış, biraz da göze geliyoduk. Eskiden kocan ölmüş dul musun biraz da göze geliyo musun fazla öyle bi kere gitsen bi alışverişe gittin icap etti di mi başka sokaktan giderdim ki aynı bu bayan niye han... Tanırdı herkes tanırdı çünkü bilirdilerdi, niye geziyo derler diye onun için pek evden çıkmazdım ben, hala da böyle fazla çıkmam. Evde oturmayı severim. Eşim de sevmezdi yalnız.. Anca kendi gezdirirdi öyle de alışmışım gelince evde bulcaktı diyorum ya. Böyleydi eskiden” (Sevim, birinci kuşak).

Görüşmeci kadınlar çoğunlukla beni evlerinde yalnız karşıladılar. İlk kuşaktan kadınların çoğu eşlerini kaybetmiş olmaları nedeniyle yalnız yaşıyorlardı ama ikinci kuşaktan kadınların eşlerinin çoğu işteydi ve aralarında boşanmış olanlar da vardı. Az olmakla birlikte bazı görüşmelerde ise ziyaretim sırasında kadınların eşleri evdeydi ve bu durumun görüşmenin gidişatına gözle görülür bir etkisi olduğunu, ancak bunu sadece birinci kuşaktan kadınlarla yaşandığını belirtmem gerekir. Görüşme yapmaya gittiğimde genelde önce salona davet edildim, bu esnada kadınların eşleri bana benimle ve araştırmamla ilgili sorular sordular. Kadınlar, eşleri yanımızdayken genellikle rahatsız ve tedirgin görünüşü mümkün olduğunca az konuşuyorlardı. Görüşmeye başladıktan sonra da, yalnız olsak da tedbiri elden bırakmayıp eşlerinin bizi duyup duymadığından emin olma ihtiyacı hissettikleri oluyordu. Özellikle görüşmelerin birinde, kadının eşinin evdeki varlığından dolayı epeyce rahatsız anlar yaşandı. Görüşmecim tanışma faslından sonra beni salona alırken, eşini hemen yan odaya geçip iki

odanın kapısını da açık bıraktı. Ben salonun kapısını kapatmaya niyetlendiğimde ise iç içe geçmiş birkaç sehpanın kapıya dayanmış olduğunu fark ettim; işin ilginç, sehpa o pozisyona sonradan alınmış gibiydi. Doğal olarak, görüştüğüm kadın benimle konuşurken gözle görülür şekilde huzursuz oldu ve sorularımı epey düşünüp, bazen de fısıldayarak cevapladı. Belli başlı konularda, özellikle genç bir kızken dışarı çıkma ve karşı cinsten insanlarla iletişimde bulunma deneyimleriyle ilgili konular açıldığında kocasının varlığını ima ederek bana bu konuları açmamamı söyledi. Neyse ki bir süre sonra eşi televizyon izlemeye başlayınca sesin görüşmeyi engellediğini söyleyerek kapıyı kapatabildim. Sonuç olarak, kadının kendisi tam anlamıyla rahatlamamış olsa da, görüşmenin geri kalanını en azından belli ölçüde daha rahat yürütebildim. Bu tekil durum, kadının dış dünyayla ilişkisinin ve kamusal mekân deneyiminin ne kadar hassas ve tartışmalı olduğunu gösterirken, bu ilişkinin nasıl hem kamusal hem özel hayat meselesi olduğuna dair bize somut bir kanıt sunmaktadır.

Kadınların Kamusal Mekân Deneyimlerine Gündelik Hayat Üzerinden Bakmak

Saha çalışmasının başlarında karşılaştığım en büyük zorluklardan biri, kamusal mekân kavramının ve buna ilişkin pratik ve deneyimlerin muğlâk ve anlaşılması güç olmasından ötürü, kavramı işlevsel hale getirmek oldu. Bu açıdan gündelik hayat, kadınların sosyo-mekânsal pratiklerinin, rutin davranışlarının ve çeşitli kamusal aktivitelerinin daha yakından incelenebileceği pratik bir alan görevi gördü. Bunun sonucunda, tanımlaması ve sınırlarını çizmesi epey zor olan kamusal mekân deneyimi kavramını, görüşülen kadınların anlayabileceği basit bir dilde somutlaştırma imkânı buldum. Gelgelelim bu durum da başka bir problemi açığa çıkardı; çünkü bilimsel araştırma açısından gündelik hayat kavramının da handikaplarının az olmadığını söylemek gerek. Highmore'un (2002, s. 19) da söylediği gibi "gündelik hayat, bilgi edinmek için doğrudan deşilebilecek ölçülebilir, şeffaf ve elle tutulur bir hakikat değildir." Gündelik hayatla ilgili temel problem, zaten orada olup hali hazırda

erişilebilir gibi görünmesi ama her yerde aynı anda bulunduğu için kolayca ele alınamamasıdır. Lefebvre'nin (1991a [1958], s. 97) de belirttiği üzere "gündelik hayat bütün eylemlerle son derece ilişkilidir ve onları tüm farklılıkları ve çatışmalarıyla kuşatır; gündelik hayat, bütün eylemlerin buluşma yeri, bağı ve ortak zeminidir." Bu anlamda, gündelik hayat, eylemlerin, tutumların, düşünce yapılarının, nesnelere, donanımların ve deneyimlerin tüm çeşitlerini içerecek biçimde tanımlanabilir. Böylesine çok katmanlı bir fenomenin karmaşık, tarifi zor ve dağınık olması kaçınılmazdır; dolayısıyla bu fenomeni anlamak ve detaylı şekilde incelemek istiyorsak konuyu özel bir yaklaşımla ele alıp anlamaya çalışmamız gerekir. Gündelik hayata neyin dâhil edilmesi gerektiği sorusu, gündelik hayatla ilgili bilgileri düzenleme, sunma ve ifade etme yollarıyla ilgili sorular doğurur. Bunlar da bizim gündelik hayatın hangi yönüyle ilgilendiğimize, çalışmamızı hangi bağlamda ve ne tür malzemeye yapacağımıza bağlı olarak değişir.

Norbert Elias, gündelik hayatı anlayıp kavramak için karşıt dengine, yani gündelik hayat sayılmayan ne ise ona bakmamız gerektiğini söyler. Elias (1998, s. 171), gündelik hayatın ve onun karşıt denginin çeşitli anlam ve kullanımlarını sıralamıştır; bunlardan en yaygınları: "toplumun olağandışı alanlarının" aksine rutin anlamındaki gündelik hayat; "ayrıcılık ve güçlü konumdakilerin hayatının" aksine kitlelerin hayatı anlamındaki gündelik hayat; "geleneksel tarih yazıcılığı tarafından tarihte önemli ve yararlı olaylar, yani tarihin ilgi odağı olarak kabul edilen her şey" in aksine dünyevi olayların alanı olarak gündelik hayat ve kamusal veya işle ilgili dünyanın aksine özel hayatla ilgili (aile, aşk, çocuklar) her şey. Ben söz konusu çalışmamda, gündelik hayatın ilk ve en önemli anlamına, yani sıradanın, dünyevinin ve gündelik olanın alanına önem verdim. Bu açıdan gündelik hayat, olağanüstü deneyimler veya çok sayıda insanı etkileyen tarihi değişimlerin aksine, hafife alınan, tanıdık ve alışlagelmiş günlük olay ve eylemler sürecine işaret eder. Elbette her hayat kendi içinde bir dereceye kadar

sıradanlık içerir; ama bu çalışmada ana problem olarak, sıradan insanların gündelik hayatları, daha da spesifik olmak gerekirse sıradan veya ortalama insanlar olarak tarif edilebilecek kent kadınlarının gündelik hayatlarıyla ilgilendim. Bu da demek oluyor ki, alışlagelmiş davranışların, günlük ritüellerin ve iş, boş zaman ve eğlenceyle ilgili eylemlerin gündelik bazda gerçekleşen rutin şekilleri yani, kadınların “biteviye” yaşadığı her şey, bu çalışmanın konusudur. Burada önemle altının çizilmesi gereken nokta, bu tür bir yaklaşımın gündelik hayatı, Elias’ın da önerdiği gibi, sadece kamusal alan olarak değil, özel alanı da kapsayacak bir biçimde ele almasıdır. Yani maksadım, kadınların kamusal mekânı nasıl deneyimlediklerini, gündelik hayatta dışarıya nasıl çıktıklarını ve dış dünyayla nasıl temas ettiklerini anlayarak kadınların kamusal mekânla ilişki kurma biçimlerinin üzerinde durmak ve en sıradan şekliyle ortaya çıkan kamusal-özel kesişimlerinin inşasını çözmek oldu. Buna bağlı olarak görüşmelerin içeriği, kadınların Ankara’da, farklı mekânsal ölçeklerdeki kamusal alanlarda gerçekleşen gündelik hayat pratikleri, yani nasıl ve hangi yolları kullanarak dışarı çıktıkları, kamusal hayata nasıl katıldıkları ve genelde hangi kamusal mekânları kullanıp deneyimledikleri gibi sorular çevresinde gelişti.

Kadınların gündelik yaşamlarını çalışmanın sonuçlarından biri görüşülen kadınların kendi bireysel gündelik hayat pratiklerinin değerini ve önemini sıklıkla sorgulaması oldu. Görüşmeler esnasında anlatmalarını rica ettiğim konuların, bilimsel bir araştırma için gereksiz veya yararsız olduğunu düşündüren tepki ve ifadelerle çokça karşılaştım. Kadınların çoğunun gündelik hayatta yaptıklarından ve sıradan alışkanlıklarından bahsetmekteki tereddütleri açıkça görülüyordu. Hatta bu konulardan konuşurken zamanımı çaldıklarını ve görüşmeleri kesintiye uğrattıklarını düşünenler de oldu. Örneğin, bazı kadınların bazen şu şekilde yorumlarla endişelerini dile getirdiği oldu: “Umarım bütün bunların size faydası olur” veya “Bunların size ne faydası olacak ki?” Ayrıca, günlük olaylarla ilgili fazla detaya giriyormuş gibi

hissettiklerinde “Neyse, bunların hepsini kullanmazsın zaten” ya da “Şimdi fazla fazla anlatıyorum ama dinleyince bu kısımları çıkarırsın sen” gibi şeyler söylediler. Bana anlattıkları çoğu şeyin önemsiz, yani, her gün bilinçli veya bilinçsiz olarak ama en önemlisi düşünmeden ve sorgulamadan yaptıkları şeyler olduğu kanısındaydılar. Bu yüzden de gündelik eylemlerine ve alışkanlıklarına gösterdiğim ilgiyi epey tuhaf buldular ve anlamakta zorlandılar. Bu durumun, daha önce de bahsettiğim gibi, gündelik hayatın kavranması ve anlamlandırılması zor tabiatından kaynaklandığı muhakkak. Aslında, gündelik hayatın “ayırt edici özelliği olmadığı için” kendine özgü olduğu söylenebilir. Felski’nin (1999, s. 18) sözleriyle gündelik hayat “insanın aldığı nefestir; bütün insan eylemlerinin sağduyuya dayanan temelini ciddiye alınmayan zemindir.”

Gündeliğin Cinsiyeti: Evin Sıradanlığına Karşı Sokağın Serüveni

Kadınların kamusal alanla, yani dış dünyayla olan ilişkileri genellikle sorunlu, düzensiz ve en önemlisi olağandışı olarak algılandığından, bu çalışma kapsamında sıradan kavramına yapılan vurgu özellikle önemlidir. Gündelik hayata odaklanma tercihimin başlıca nedenlerinden birinin bu olduğunu belirtmeliyim. Araştırma sorumu belirleme sürecinde, meslektaşlarım ve arkadaşlarım da dâhil olmak üzere pek çok kişiye aklımdan geçen konunun kadınlar ve kamusal mekân, özellikle de sokak arasındaki ilişki olduğunu söylediğimde bana verdikleri ilk tepkinin genellikle marjinalize edilmiş veya periferik alanlardaki öznelerle ilgili olması oldukça dikkat çekiciydi. Bana en sık önerilen konuların başında sokakta çalışan kadınların, özellikle seks işçileri, göçmenler veya temizlik işçileri gibi yoksul ya da alt sınıftan kadınların deneyimleri veyahut kadınların kent yaşamıyla ilişkisinin sınırlı ya da belli şartlar altında kurulabildiği gecekondu mahalleleri veya periferideki bölgeler geliyordu. Bütün bu öneriler, özne kadın olduğunda, özellikle sokak ve dış dünya ile eşanlı olarak kullanılan kamusal alan kavramına dair genel algının belli konular ve spesifik olarak tanımlanmış

bağlamlar etrafında döndüğünü göstermektedir. Bu durumu sadece bir tesadüf olarak görmek, çalışmanın odağı için önemli bir noktayı kaçırmak anlamına gelecektir.

Bu spesifik konum ve bağlamlarda, toplumsal cinsiyet ve mekânın bağlayıcı dinamiklerini hesaba katarak öncelikle yukarıda bahsedilen araştırma konularını hatırlamak bir yanıyla anlaşılır olabilir. Ne de olsa bu konular, hali hazırdaki literatürde önemli bir yere sahiptir ve kadınların kamusal mekânla ilişkisini, özellikle de kamusal ve özel mekânların pratikteki girift ilişkisini ortaya çıkarmak için faydalı bir zemin sağlar. Gelgelelim, gündelik hayat hem olağanı hem de olağandışını içerdiği için bu noktada kendisini bir problem olarak ortaya sunar. Kısacası, Elias gibi Highmore da (2002, s. 3) “gündelik olmayanın (istisnai olanın) gündeliğin tam kalbinde bulunduğunu” söylemiştir. Ancak, bu noktanın genelde gözden kaçırılıyor olması, gündelik hayatın sıradan akışında kadınlarla kamusal mekânın ilişkisine dair çalışılmaya değer fazla şey olmadığı gibi yetersiz ve yanıltıcı bir fikrin gelişmesine neden olmuştur. Diğer bir deyişle, kadınların kamusal alan deneyimine dair herhangi bir konu, doğası gereği, belirli zamansal ve mekânsal dinamikler veya toplumsal bağlamlar tarafından tanımlanmış belli şartların içinde incelenebilen “olağan dışı” kategorisine düşmektedir.

Araştırma sırasında da sıklıkla karşılaştığım üzere, kadınların kamusal mekânla ilişkisini olağan dışı ya da marjinal olarak varsayma eğilimi, kamusal ve özel mekânların cinsiyetlendirilmiş yapısıyla beraber ele alınmalıdır. Zira bu yapının, gündelik hayatın şekillenmesinde derinden bir etkisi vardır. Kamusal ve özel ayrımına ayna tutan gündelik hayatın, feminen ve maskülen olarak iki şekle bölüdüğü söylenebilir. Bu açıdan, içerisi/dışarı ve ev/sokak gibi ayrımlar “gündelik hayatın belli şekillerde konumlandırıldığı ve değerlendirildiği gerçeğine” dikkati çeker (Schor, 1992, s. 188). Odak noktasında idame, bakım, üreme ve yaygın alışkanlıkların yer aldığı içerisi/ev kategorisine göre gündelik hayat, kadınların alanı olarak algılanır. Öte

yandan, ayırımın diğer tarafındaki gündelik hayat, erkeklerin alanı olarak görülen üretim, değişim, fark ve sosyallikle özdeşleştirilir. Mike Featherstone (1995, s. 59) bu ayrımı, gündelik hayat ile macera niteliği taşıyan “modernitenin kahramanca hayatı” (*the heroic life of modernity*) arasındaki zıtlık olarak tasvir eder. Söz konusu macera, günlük mevcudiyetin olağanlığı dışına çıkarak sokaklarda gerçekleşir ve hiç şüphe yoktur ki kahraman ise hiçbir durumda kadın değildir, çünkü kadın gündelik dünyaya aittir ve erkek kahraman tarafından geride bırakılması gerekir.¹⁰ Bu bağlamda, kahraman hayatının ayrıcalığı, kadınların gündelik hayat hikâyelerini dışarıda bırakır (Schor, 1992, s. 188); daha da önemlisi, bu yolla, genel olarak algılanan biçimiyle feminen gündelik dünya küçümsenir ve kadınlar sıradan olana hapsedilir. Yine bu şekilde, ev ve eve ait eylemler tamamen gündelik hayata ait görülür; kadınlar da gündelik hayatın öznelere ve onun kurbanları olarak varsayılır (Lefebvre, 1991a [1958], s. 73).

Kadınlar ait oldukları varsayılan ev yerine sokakla özdeşleştirildiğinde ise kadın deneyimleri de kaçınılmaz olarak olağan dışı veya sıra dışı bir hal alır –ki bu algıya işaret eden durumlar bu araştırmayı yürütürken de kendisini açıkça göstermiştir. Araştırma konusu olarak kadınların kamusal mekândaki deneyimleri ve sokakla olan ilişkileriyle ilgilendiğimi söylediğimde insanların konuya dair ilk izlenimlerinin ve fikirlerinin sıra dışı deneyimler ve bağlamlar olması bunun en belirgin göstergelerinden biridir. Bu nedenle, kadınların gündelik hayattaki kamusal mekân anlatımlarını incelemenin, gündelik dünyanın cinsiyetlendirilmiş ve simetrik olmayan yapısını sorunsallaştırarak, şimdiye kadar göz ardı edilenleri ortaya çıkaracağı kanaatindeyim. Gelgelelim, birbirinden farklı görünen bu sosyal alanları bir araya getirecek kapsamlı, alternatif bir perspektif gerektiği için bu ayırımın sadece tek tarafını seçmenin yeterli ve

¹⁰ Featherstone “macera” terimini, çalışmalarını derinden etkileyen Simmel’den almıştır. Simmel’e göre maceranın en genel özelliği “hayatın devamlılığından kopması”dır. Georg Simmel (1971). *The Adventurer*. Donald N. Levine (Der.), içinde, *On Individuality and Social Forms: Selected Writings*. Chicago: University of Chicago.

doğru bir müdahale olmayacağını belirtmek gerekir. Bu noktada, her Şeyi bir arada tutarak “bağ dokusu” (*connective tissue*) görevi gören gündelik hayat mkemmел bir araç olarak kabul edilebilir (Bennett’ten aktaran Scott, 2004, s. 2).

Sonuç Yerine

Bu makalede, kamusal mekânın toplumsal cinsiyet rolleri ve ilişkileri bağlamında nasıl Şekillendiği ve deneyimlendiği üzerine metodolojik bir tartiŐma yürütmeyi amaçladım. Daha spesifik olarak, kadınların kentsel kamusal mekânlara erişimini ve onları deneyimleyiŐini incelemeye yönelik niteliksel bir araştırma yürütürken ne gibi hususlara dikkat etmek gerektiği üzerine odaklandım. Saha araştırması deneyimlerim iŐıđında, kamusal mekânı incelemenin kendine özgü önemli noktalarını ve özellikle de araştırma öznesi kadın olduğunda yöntemsel açıdan ne gibi özgüllükler oluşturduğunu ortaya koymaya çalıştım. Makale boyunca sunduğum örneklerde görüldüğü üzere, kamusal/lık kavramının tanımlanması g, değişken karakteri düŐünüldüđünde, kamusal mekân kavramının nasıl iŐlevselleŐtirileceđi konusu saha araştırmasını yürütürken önemli bir sorun teŐkil etmektedir. Yani, araŐtırmacı tarafından, kamusal mekânın toplumsallık ve mekânsallık konularını kapsayacak Şekilde tanımlanması kadar, bunun görüşmecilerin anlayacağı Şekilde gündelik dile uyarlanmasının da sorunsallaŐtırılması gerekir. Özellikle de, kadınlarla kamusal mekân arasındaki tarihsel olarak kurulmuŐ olan gerilimli ilişki düŐünüldüđünde, bu sorun çok daha çetrefilli bir hal aldığı için özel ve kamusal arasındaki anlaşılması güç, muğlâk sınırları irdelemek çok daha önemli hale gelir. Bu çalışmada ele aldığım saha araştırması da gösteriyor ki, kamusal ve özel alan arasındaki sınırlar kadınların kullanımıyla gündelik hayat içinde sürekli deđiŐmekte ve yeniden tanımlanmaktadır. Bu nedenle, bu konuda bir araştırma tasarlarırken ve/ya yürütürken, söz konusu varsayılan kesin ikiliklerin birbiriyle karşılıklı

ilişki içinde geliştiğini sürekli akılda tutmak gerekir. Bu sorunu aşabilmek için, kadınların ev dışındaki kamusal mekânla etkileşimini incelerken, “kamusal mekân”ı evin dışında kalan her yeri kapsayacak şekilde daha geniş bir bağlama oturtarak, günlük yaşamın sürdürüldüğü süreç ve ilişkileri açığa çıkaran bir niteliksel araştırma yöntemini benimsedim. Buna bağlı olarak, kadınların kamusal mekân deneyimlerini de sadece kamusal mekânları kullanmaları üzerinden değil, evden dışarıya çıkışlarını kapsayacak şekilde tanımladım. Bu tür bir yaklaşım, kadınların ev ve aile hayatlarında gündelik düzeyde karşılaştıkları ataerkil baskıcı ve kısıtlayıcı pratikleri ele almayı gerektirdi. Böylelikle, kadınların özel alanda yaşadıklarıyla kamusal mekân deneyimlerinin ayrılmaz biçimde iç içe geçtiğini derinlemesine görme ve inceleme imkânı buldum. Sonuç olarak, sahadaki deneyimlerim gündelik hayatın, kesin sınırlara sahip olmayıp aynı zamanda “pek çok farklı mekân çeşidini ve aynı zamanda mekân sayesinde pek çok farklı hareket şeklini içerdiğinden”, kamusalın ve özelin (dışarı ve içerisinin) dünyalarının çarpıştığı bir yapıyı keşfetmek için faydalı bir ortak zemin oluşturduğunu göstermiştir¹¹ (Felski 1999; 22).

Kaynakça

- Adivar, H. E. (2007). *Türkün Ateşle İmtihanı*. İstanbul: Can.
- Akşit, E. E. (2011). Osmanlı İmparatorluğunda Kızların Eğitimi ve Özel Alan Kamusal Alan Dinamikleri. Cemil Öztürk (Der.), *Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan Kitabı* içinde (s. 157-166). Ankara: Pagem Akademi.
- Akşit, E. E. (2009). Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'de Kamusallık Kavramının Dönüşümü ve Dışladıkları. *SBF Dergisi* 64 (1), 1-21.

¹¹ Makalenin yazımı sırasında bazı kısımların İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmesinde yardımlarını esirgemeyen Biray Anıl Birer'e ve metnin son okumalarını yapan Zuhal Esra Bilir ile Gizem Ekin Çelik'e çok teşekkür ederim.

- Akşit, E. E. (2009). Kadınların Hamamı ve Dönüşümü. Ayten Alkan (Der.), *Cins Cins Mekan* içinde (s. 136-167). İstanbul: Varlık.
- Alkan, A. (2005). *Yerel Yönetim ve Cinsiyet: Kadınların Kentte Görünmez Varlığı*. Ankara: Dipnot.
- Altaban, Ö. (1998). Cumhuriyet'in Kent Planlama Politikaları ve Ankara Deneyimi. Yıldız Sey (Der.), *75 Yılda Değişen Kent ve Mimarlık* içinde (s. 41-64). İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Arat, Y. (1989). *Patriarchal Paradox: Women Politicians in Turkey*. N.J.: Fairleigh Dickinson University.
- Barbarosoğlu, F. K. (2010). *Uzak Ülke: Fatma Aliye*. İstanbul: Profil.
- Batuman, B. (2002). Cumhuriyet'in Kamusal Mekânı Olarak Kızılay Meydanı. Güven Arif Sargın (Der.), *Ankara'nın Kamusal Yüzleri* içinde (s. 40-76). İstanbul: İletişim.
- Behromas, L. (2008). *Suat Derviş*. İstanbul: Remzi.
- Bennett, T. and Watson, D. (2002). *Understanding Everyday Life*. Oxford: Blackwell.
- Bondi, L. and Domosh, M. (1998). On the Contours of Public Space: A Tale of Three Women. *Antipode*, 30 (3), 270-289.
- Cantek, F. Ş., Ulutaş, Ç. Ü. ve Çakmak, Ş. (2014). Evin İçindeki Sokak, Sokağın İçindeki Ev: Kamusal ile Özel 'ara'sında Kalanlar. Funda Şenol Cantek (Der.), *Kenarın Kitabı: 'Ara'da Kalmak, Çeperde Yaşamak* içinde (s. 121-159). İstanbul: İletişim.
- Çalışlar, İ. (2010). *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*. İstanbul: Everest.
- Duncan, N. (1996). Renegotiating Gender and Sexuality in Public and Private Spaces. Nancy Duncan (Der.), *Body Space: Destabilizing Geographies of Gender and Sexuality* içinde (ss. 127-145). London and New York: Routledge.
- Elias, N. (1998). On the Concept of Everyday Life. Johan Goudsblom and Stephen Menell (Der.), *The Norbert Elias Reader: A Biographical Selection* içinde (pp. 166-174). Oxford, UK; Malden, Mass: Blackwell.

- Featherstone, M. (1995). *Undoing Culture: Globalization, Postmodernism and Identity*. London, Thousand Oaks: Sage.
- Felski, R. (1999). The Invention of Everyday Life. *New Formations*, (39), 13-31.
- Göle, N. (1991). The gendered nature of the public sphere. *Public Culture*, 29 (1), 61-81.
- Highmore, B. (Der.), (2002). *The Everyday Day Life Reader*. London and New York: Routledge.
- Kandiyoti, D. A. (1982). Urban change and women's roles in Turkey: An overview and evaluation. Çiğdem Kağıtçıbaşı (Der.), *Sex Roles, Family and Community in Turkey* içinde (s. 101-120). USA: Indiana University.
- Lefebvre, H. (1991a [1958]). *The Critique of Everyday Life*. London: Verso.
- Lefebvre, H. 1991b [1974]). *The Production of Space*. Oxford, OX, UK; Cambridge, Mass., USA: Blackwell.
- Low, S. (2000). *On the Plaza*. Austin: University of Texas.
- Özbay, F. (1999) Gendered Space: A New Look at Turkish Modernisation. *Gender & History*, 11(3), 555-568.
- Özbay, F. (1981). The Impact of Education on Women in Rural and Urban Turkey. Nermin Abadan Unat (Der.), *Women in Turkish Society* içinde (s. 160-181). Leiden: Brill.
- Saktanber, A. (2002). *Living Islam: Women, Religion & The Politicization of Culture in Turkey*. London and New York: I.B. Tauris.
- Schor, N. (1992). Cartes Postales: Representing Paris 1900. *Critical Inquiry*, (18), 188-244.
- Sertel, S. (1969). *Roman Gibi*. İstanbul: Ant.
- Sertel, Y. (1994). *Annem: Sabiha Sertel Kimdi, Neler Yazdı?* İstanbul: Yapı Kredi.
- Sewel, J. E. (2010). *Women and the Everyday City: Public Space in San Francisco, 1890-1915*. Minnesota: University of Minnesota.

Simmel, G. (1971). The Adventurer. Donald N. Levine (Der.), *On Individuality and Social Forms: Selected Writings* içinde (s. 187-198). Chicago: University of Chicago.

Tekeli, Ş. (1982). *Kadınlar ve Siyasal Toplumsal Hayat*. İstanbul: Birikim.